

„BRAT SI TI NAMA MIO...“

Jozef Hajim Kabiljo je svoje zadržujuće precizno i jednostavno svedočenje o tome kako je preživio vreme Holokauta napisao u svojoj osamdeset sedmoj godini. Poslao ga je Savezu jevrejskih opština Jugoslavije 1984. godine iz Izraela, gde je do kraja svog života živeo.

Iz njegove priče se vidi da je oslobođenje dočekaio među domobranima na Palama. Iz ustaškog zatvora je sa manjom grupom Jevreja zanatlija, kao potrebna radna snaga, pod stražom predat domobranima.

Zašto tu prestaje njegova priča vidi se na kraju teksta iz citiranih reči domobranskog kapetana.

Kad je nemačka vojska nemilosrdno rušila Beograd i 14. aprila 1941. godine ranom zorom bombardovala Sarajevo, ja sa ženom i dvoje djece sklonio sam se u obližnje selo. Predveče, i na našu veliku nesreću, kapitulirala je Jugoslavija.

Na povratku kući, našli smo totalno porušen stan. Sjeli smo i plakali. Moji dobri prijatelji bili su Mustafa i Izetaga Hardaga, ujedno i vlasnici iznajmljenih prostorija u kojima sam vodio instalatersku radnju i proizvodnju olovnih cijevi. Imali su veliku bosanski građenu kuću, na samom čošku jevrejske osnovne škole, preko puta sefardskog hrama i Gajretove palate, sa osam dućana i, na spratu, stan braće Hardaga.

Mustafa je prodavao perzijske ćilime a Izetaga je imao dućan do Husretbegove džamije u čaršiji i prodavao je 'od moderne cipele do nanule'. Žene su im se zvale Zejneba i Bahrija. Bile su pobožne, patrijarhalne i išle su u zaru.

Ti iskreni prijatelji, čuvši da je na raskrsnici Mejtaš palo mnogo mrtvih i da su sve kuće porušene, svi kao bez daha potrčali su da vide šta je sa nama i jesmo li živi.

Njih četvoro su prihvatili nas četvoro i odveli nas pravo njihovoj kući bez razgovora. Ništa spasili nismo, sa naprtnjačom smo ušli u kuću zajednice Hardaga i kao u roditeljskoj kući bili primljeni i više nego dobro pogošćeni, da smo se zaboravili ne misleći na veliku nesreću koja se oko nas zbiva.

Iz banke „Melaha“ dignem sve pare da u tempu adaptiram stan, iako su me savjetovala braća Hardaga riječima: „Ne napuštaj našu kuću dok se rat ne svrši“, i povedoše me za ruku, u podrum da mi pokažu da oni para imaju. Zagrliše me i rekoše: „Brat si ti nama mio pa ma koje vjere bio“.

Psihoza rata se iz dana u dan mijenja, a po nas Jevreje sve je groznije. Van zakona smo. Ima mnogo razbojništava i otimačina. Tržište za ishranu je za nas zabranjeno. Odvođenje u logore smrti je počelo. U radnji mi postavili dvojicu povjerenika koji obećavaju brda i doline, a i od Uprave policije isposlovali mi neku žutu legitimaciju da sam zaštićen kao potreban za NDH i traže od mene da s povjerenikom saradjem, u protivnom ću u logor. Na zidu Hardagine kuće je velika objava ispisana masnim slovima. Prijete smrću svakom koji bude krio i pomagao Jevrejima. Tu objavu je Hardaga noću istrgao sa zida.

Ogorčeni, posmatramo iza zastora naše sobe kako naočigled ustaške straže najgori ološ sarajevski razbija naš hram i pljačka sve ono što vojska nije mogla dinamitom da poruši. Taj novi sefardski hram je po ljepoti i veličini bakarne kupole bio jedinstven u svijetu.

Zejnebin otac, trgovac mješovitom robom u Pazariću, često obilazi porodicu Hardaga kao dio tijela svoga i vrećama im donosi hrane. On nam otkri tajnu da i on u svojoj kući krije porodicu Izidora H. Papa, ženu i dvoje djece. Papo je u Sarajevu imao tvornicu konca u ulici Kračule. Sa Ahmedom Sadikom Šarlopom, Zejnebinim ocem, bio je usko povezan trgovačkim poslom. Uspio je da tu porodicu Papo prebaci u Italiju. Krvoloci ustaše doznaju za to, uhapsu ga i bace u Sarajevu u hapsanu „Hasan kule“. Poslije toga Sadika sa još četrdeset sarajevskih hapšenika prebace u zloglasni logor smrti „Jasenovac“. Ispred

same ulazne kapije logora, po Luburićevom naređenju, handžarima sve pokolju.

Srdačan i nadasve ljubazan je odnos Hardaga prema nama, ali pogled sa prozora naše sobe kazuje da se u krugu od samo 200 metara nalazila kancelarija Gestapoa, ustaška policija, zajednička Sefardska i Aškenaska općina i gombaona Bar-Kobhe. Ona je služila za primanje i odašiljanje paketa zatočenicima u logorima i zatvorima. Omanji „Kal di Kapon“ služio je kao mjesto okupljanja za odlazak na prisilni rad. U ostalim prostorijama smještali su se bespomoćni, nikom poželjni, a bilo je i sabiralište staraca za logor. U tom krugu je i moja radnja. U tom krugu sretao sam svoje sunarodnjake uz mnogo njihovih jadikovki i očajničkih protesta i čuđenja kako to da se ja još slobodno krećem i kako da sam sa porodicom.

Za kratko bješe da me je to čudo žute legitimacije spasavalo, iako sam mojim povjerenicima pokorno obavljao posao. Da su živci od čelika, već bi dotrajali.

Suznih očiju, našim domaćinima pravdamo želju za naš povratak u nedovršeni stan i nemamo dovoljno riječi da im blagodarimo.

Jednoga jutra dočekuju me pred vratima radnje povjerenici Stipo Stjepanović i Bruno Eterle, oštrim upitom: da li mi je poznato ko je upropastio mašineriju za proizvodnju olovnih cijevi? Poslije kratkog razgovora, otišli su povjerenici u upravu policije da prijave tu dosta nezgodnu stvar.

Radnici koji su rukovodili mašinama tog dana nisu došli na posao, a za nas je taj događaj postao riskantan. Treba odmah bježati.

Vlado Zubović, oficir, oženio je Srpkinju, a da izbjegne zarobljeničtvo, prešao je domobranima. Ali, sa njim se može govoriti. Prvi mi je susjed. Od njega tražimo savjet kako izaći iz te teške situacije.

Vlado dobija domobransku putnicu za sebe, ženu i dvoje djece za Trebinje i da tamo punici ostavi svoju ženu i djecu.

Major Radović, šef hemijskog laboratorijuma vojne domobranske bolnice, moj je prijatelj sa skijanja na Jahorini. Ispovijedim se njemu u četiri oka a on me uzme za ruku i pravo sa mnom, odvede me u zatvor bolnice i učini da dobijem sve što mi slijedi. Presvučem se i legnem u krevet. Dr Leon Pinto je u bolnici na prisilnom radu, po dužnosti ljekar, u domobranskoj uniformi sa crvenim križom oko ruke. Pregledava bolesnike i zapanjen stade do mene. Ja mu nečujno ispričam kako sam dospio u zatvorsku bolnicu, a on privjesi tablu sa dijagnozom na moj krevet, pritisne mi ruku i reče: „Mi se ne poznajemo“. Skoro mjesec dana

kako ležim. Kutnjak me strahovito zaboli, javim se i dobijem uputu za zubnog ljekara.

Folksdojčer mi izvadi kutnjak i strogo pogleda. U jedan sat noću, dežurni bolnice, sa stražarom uprave policije, potpišu stražaru zatvora da me policija preuzima. Preveden sam u karaulu kvarta Marijin dvor. Tu mi uzmu generalije, stražar opáže revolver i sa mnom pravo obalom Miljacke, do Hasan kule, u zatvor Beledije.

Vratar hapsane upusti nas i stražaru potpiše primopredajni list, dovikne ključara i naredi mu da me u četvorku baci. Bez ma kakvog razgovora za mnom su škljocnula željezna vrata.

U ćeliji – tmina, samo tračak male žarulje u hodniku dozvoli mi da nazrem i opipam dignuti drveni ležaj sa dvadesetak zatočenika, stisnutih ka sredini i u dubokom snu. Napipam sebi mali kutak na klupi i čujem tiho šaptanje na španskom jeziku. Primičem uho i razabiram da optužuju kafedžiju koji ih je pokazao. Ne obaziru se na moje prisustvo, ali ja prihvatim za ruku onog koji je šaptao i obratim mu se riječima: „Ken sos tu?“ (Ko si?) „Pobjegao sam iz beogradskog pakla gdje više nema Jevreja i od sela do sela stigao konačno u Sarajevo mom rodaku. Zovem se Jozef Kabiljo“. Trgoh se ali ga ne prekidam. „Rođeni sam Sarajlija. Prije dvije decenije otac je imao trgovinu muških odijela do katoličke katedrale. Odselio je u Beograd. Rodak mi je akademski slikar Danijel Kabiljo Danilus. Osnovnu školu završio sam u maldarim. Učitelj mi bijaše Avram Altarac“. Objeručke ga pritisnem k sebi i perem lice od tolikih suza. Sad nastavim ja: „Sjećam te se dobro, školski si mi drug, davao si mi pola tvog doručka da ti nacrtam majmuna, i stalno samo majmuna. Dodijalo đacima i prozvaše te „el majmuniko“. Do njega je krupan, mladolik, okrugla lica, sin povrtara Katana, velike porodice u Velikoj Avliji do starog velikog hrama. Svi su odvedeni u Jasenovac i svi pobijeni. „Ja sam ti imenjaka – Jozef Kabiljo“, reko i u tom trenutku otvoriše se vrata i ključar prekide razgovor. Hajdučki budi sviju od reda i viče na sav glas: „Ko se razumije oko vodovoda neka sa mnom pođe“. Ja prvi stadoh do njega, zatim onaj mladoliki, moj šegrt Brozović postavi se do mene i poljubi me u ruku.

Jurimo niz stepenice i pravo u veliku magazu. Tamo je vatrogasni uređaj. Sva su svjetla otvorena. Ne htijući, zagazim u vodu, a stražar grubo zaviče: „Uza zid!“ Sva četiri zida zauzeta gorštacima sa okolnih sela Trebević planine. Svi u tren oka digoše ruke i dlanovima se zidu priljubiše.

Odmah uočim da se radi o pitkoj vodi. Tražim hidrante, ventile zatvarače i sat za potrošak vode. Sve pronađene ventile zatvorim i pridem crpljenju vode. Svakom dadnem ceradnu kofu i lančano ispraznismo veliku količinu. Mnogi seljaci sa Trebevića i Jahorine me prepoznadoše. Pitam ih prikriveno: „Kako vi, gorštaci, upadoste u klopku?“ „Na prevaru, ali sad je kasno, sada nam nema više života“.

Sviće dan i upravnik zatvora se pomoli ali ne htjede da pogleda tu veliku ljudsku nesreću. Stražar me povede k njemu u kancelariju da mu sve objasnim. Stražar mu reče da su svi do koljena mokri. On odbrusi: „Neka svi crknu!“, kako je to u ustaškom rječniku poznato, a mene pita: „Jesi li ti ćifut?“ „Jesam“. „Vrati se u ćifutsku ćeliju“.

Ključar dugog hodnika na prvom spratu me prosto strpa u ćifutsku ćeliju staraca. Prvi pogled je više nego strašan. Ni jedan ne može da se ispruži. Svi sjede prekrštenih nogu i svi su poodmaklih godina. Do samih vrata čuči limarski pomoćnik Maestro, u najtežem stadijumu svraba, kojeg su partizani sa Crijepoljskog poslali u Sarajevo na liječenje. Tu ga je neko pokazao.

Mene je dopalo jedino mjesto do ćelijskog klozeta (ćenifa). Na jedvite jade sam uspio da uvjerim stražara o pravom stanju u ćeliji. Ujutro policijski ljekar otvori malo četvorouglasto prozorče pred kojim se postavi Maestro sa svojim od jakog svraba krvavim tijelom i prsima.

Istog dana pred večer zatvorenici „osmice“ su obavješteni da spreme svaki svoje stvari i da sele u bolji zatvor stare uprave policije, na Obali Vojvode Stepe. Pred odlazak, stražar izvede nas trojicu i dadne svakom po kantu i staru vreću da oribamo dugi zatvorski hodnik. Radimo vješto i žurno kao pravi profesionalci.

Približavamo se nastavku stepenica koje vode na drugi sprat u „kancelariju“ za ispitivanje hapšenika, kroz koju su defilovali mnogi komunisti rodoljubi i iz nje nisu živi izašli, pa niti Benjamin Finci-Binjo, koji je izdahnuo poslije svirepog mučenja. Bačen je kroz prozor zatvorske ćelije na drugom spratu, na betonirano dvorište hapsane. Na isti način podlegao je i sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu, Marijan Braun i njegov četrnaestogodišnji brat Antun.

Nebrojeno je komunista i naprednih rodoljuba ležalo u zatvoru za vrijeme izbora komunističkih prvaka Đure Đakovića i dr Jokanovića.

S pranjem hodnika dotjerali smo do stepenica za drugi sprat u nesretni čas: ugledam kako stražari iznose nosila starom dekom pokrivena, a iz nje izmileda glava žuta kao vosak. Lijevom pesnicom čovjek se drži za nosila. Prepoznao sam svog dobrog druga, Fohta. Susret kojeg

nikad u životu zaboraviti ne mogu. Bio je čestiti rodoljub koji nije išao stopama folksdojčera. Bio je projektant za centralna grijanja. Oženio je sestru Danijela Ozma, nastavnika crtanja gimnazije u Sarajevu, sina roditelja koji su imali osmoro djece. Pripadao je grupi slikara Romana Petrovića. Odveden je u Jasenovac 1941. godine, a 1942. je streljan. Sestra mu Hana Ozmo, sekretar Benevolencije, također je streljana u Jasenovcu.

Noću, u dugoj koloni staraca, nemoćnih i sakatih, po nezapamćenoj zimi i mećavi gazimo visoki snijeg i pravimo prtinu. Padamo i jedino stražari imaju snage da nas silom ili batinom dižu. Pod miškom teglim iznemoglog Danona, trgovca brašnom. Kolona gmizi i mukom smo se dokopali velike kapije dvorišta zatvora stare Uprave policije na obali.

I veliko dvorište zatvora zameteno snijegom. Starci ne mogu ni sjesti nit stajati, a ka određenoj sobi na prvom spratu se ne može jer se voda iz smrznutih cijevi i fekalije iz klozeta razlile niz stepenice. Ja sam se sa stražarom na jedvice izverao na sprat. Stražar budi cimerkomandanta Altarca Čizmara, a ja u drugoj sobi zateknem sudiju Papa sa pet zatvorenika, koji leže na golom vlažnom parketnom podu i bez pokrivača. Nas nešto jačih odozgor, vučemo starce po ledu lančano, a starješine ih slažu u sobu kao sardine. Teško je i zamisliti takvu nesreću. Tu smo se, nas dva dobra druga i dobar mi komšija, u nesreći našli. Tužno se pogledamo i on prošaputa: „Tu ćemo zajedno spavati“.

„Kako si uspio slamaricu u zatvor da uneseš?“, pitam ga.

„Evo kako: kada je, pred sami Drugi svjetski rat, mladi kralj Petar neoficijelno posjetio Sarajevo, ispred Husret-begove džamije, teroristi hrvatskog ustaškog pokreta pucali su na kralja. Stvar se zataška, ali omladinci teroristi bili su suđeni, a mene službeno postave da ih branim. Mojim napornim pravdanjem spasim im glave.“

Od dana proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, stalno me progone. Novembra mjeseca su me uhapsili i tražili da im predam stan i, odmah zatim, bacili me u zatvor. Supruga ode predsjedniku suda da traži milost. On obeća i priznade mi ovu zaslugu za hrvatski pokret i donese rješenje da mi se smiju nositi hrana i krevetnina. Zapovjednik zatvora Lerec dozvoli sinu da unese hranu i stvari, ali mu ne da izaći iz zatvora. Sinu uspije da pobjegne iz zatvora. Već četiri dana kako nemam glasa ni o sinu ni o ženi. Manjak sina nisam Lerecu najavio niti sam dobio ma kakvog rješenja. Znači, okopni li snijeg ja sam u Jasenovcu.“

Upravnik zatvora Jozo Lerec, visok, sušičavog lica, maltretira sve od stražara do najočajnijeg starca. Judaći Koena, limara, tukao je korbačem zato što je imao smjelosti da ga umoli ženu u bolnici da posjeti, koja je, u šoku, sa visokog prozora skočila. U velikom podrumu zatvora, dvoje djece od osam godina je pronašao, preobučene u ženska odijela. Otjerao ih je u muški logor.

Jedno od te dvoje djece, jedinac je i mjezimče hazana hrama na Bjelavama, Josefa Koena, znamenitog kao posjednika „Sarajevske hagade“ koja je putovala od Barselone do Sarajeva i o kojoj su mnogi pisci svjetskog glasa pisali.

Stražar se pokorava neobičnom nalogu. Prima ih za ruke i sa njima, od sobe do sobe zatočenika pita čija su to djeca. Koenovo dijete čvrsto stišće molitvenik u ruci. Odmah to pobožno dijete prepoznaju. Hramsko je to dijete koje počesto dječji Sefer Tora nosi. Upute ga u sobu Čizmara Altarca.

Dijete bistro i odmah sa vrata prepozna svog oca gdje na golom podu leži, grli ga i ljubi. Reče mu da ga je majka poslala da mu pomogne. Otac bunca u temperaturi i počesto ga pita: „Čije si ti, dobro dijete?“ Sjedne do očeve glave i čita pasuse iz molitvenika koje je od oca naučio, za dobro očevo zdravlje.

Do njih na vlažnom parketu, još jedan teški bolesnik – Levi „Kanja“, najstariji staretinar Sarajeva, sa periferije grada. Na nosilima ga prenijeli u zatvor. To je poznata velika zajednica sa kućom ispod Tabije, do Smrtne stijene. Koen, u visokoj temperaturi, sa Bogom razgovara: „Svevišnji, smiluj se na nas koji te priznajemo, svagdašnje hvalimo rad tvoje dobrote, a kazni satanu koji ti zlo nanosi, ne porad nas već porad naše nevine djece“. Natopljenom krpom dijete oca osvježava.

Na jedvice su ga sklonili da očevo hroptanje ne čuje.

Ujutro porano „Konkordijina“ mrtvačka kola su došla. Sudija Papo Altarac Čizmar i ja smo ga do njih u tabut drveni iznijeli i u kola ga ubacili. Papo me gura da ga do groblja otpratimo, ali Lerec me otjera. Samo dva dana kasnije, i Levija staretinara smo do mrtvačkih kola iznijeli.

Drugo umiljato dijete sa krila na krilo skače i svak već znade da je to dijete Monija Altarca, vedrog i uvijek veselog taksi šofera i vlasnika mehaničke radione. To je mnogočlana porodica sa desetero djece dundera Avrama Altarca, zvanog „la kultura“, kojeg inteligencija počesto poziva u „Šadrvan“ kavanu da veselo večer provedu.

Moni je ženio Glaserovu kćer, poslovode tvornice „Šik“, vlasništvo Pinto. Moni je na glasu sa svojom autogaražom i mehaničarskom

radionom, i kao takav ustašama nužno potreban. Dolaskom zloglasnog Luburića u Sarajevo, on bude sa radionom i kolima kompletno prebačen u Jasenovac i stavljen na raspolaganje koljaču Ljubi Milošu. Bio je umjetnik u ophođenju sa razbojnikom.

Poslije pet mjeseci, Moni nađe sina svog u logoru smrti i milošću koljača Miloša oni izdržaše četiri godine. Po oslobođenju sin sa izučenim auto mehaničarskim zanatom u Jasenovcu, preseli se u Izrael i u Haifi sada sretan i zadovoljan vodi svoju vlastitu mehaničku radionu.

Na slamarici sobnog starješine sudije Papa, ja i Lindo Altarac planiramo kako se slobode dokopati dok još to ledeno doba traje i dok su svi vozovi od Broda do Sarajeva snijegom zatrpani.

Dobro znamo da nam Jasenovac samo smrt nudi. Oko šezdeset staraca u sobi od gladi drijemaju ili spavaju, sva im kućna čeljad odvedena a oni se sudbini prepustili i ni za šta ne mare niti međusobno razgovaraju.

Lindo veli „odveli mi ženu, dvoje djece i dva auto teretnjaka koji su mi porodicu hranili“. Čaršija je Linda mostarskom lijom u šali nazivala i čude se svi da sebi spasa nije našao.

Prvi predlog mu je bio – provaliti u bivšu ambulantu dr Ezre Kajona, policijskog ljekara, i na Obalu izaći. To je propalo.

Drugi mu je predlog bio, potkrovlja se dokopati. Mučno smo uspjeli na tavan izaći. Otkrili smo crijepove i uočili da je neizvedivo, a vratiti se u sobu riskantno. Sklonili smo se u veliki drveni sanduk, koliko soba. Tu je bila odložena arhiva nevažna za NDH. Tu nadosmo jedan od najvećih omota, svežanj sa desetak debelih fascikala na kojima je krupnim slovima pisalo „Dr M. Zon“, što je tada značilo kao dobar policijski klijent.

Gladnima i premrzlima, tek predvečer pružila nam se prilika da se u sobu vratimo, za vrijeme smjene straže.

Papo sudija, iznenađen našim dugim odsustvom hrabri nas da ne klonemo i nastavimo. Javi nam za smrt Levija staretinara i da će on nas odrediti da lješinu snesemo do „Konkordijinih“ mrtvačkih kola i ponovo pokušamo s kolima na groblje, pa i on da nas prati. Ali, Lerecu ništa očima ne izmiče i zaprijeti Papu riječima: „Pazi da i tebe ta kola ne izvezu“.

Stražari se ranom zorom uznemirili i čuju se u dvorištu. Probiraju od sobe do sobe mlade i zdrave ljude, kojih je malo, za rad na čišćenju nedovršenog dijela zgrade, onog do same stare Koševske bolnice. Krenusmo u dvoredove.

Ta velika nedovršena zgrada, namijenjena bolnici, pretvorena je u ustašku kasarnu. Iz te kasarne, povremeno, prave za regrute koji su svršili šestomjesečnu obuku, manevarsko krštenje. Jedna jedinica ide do vodopada Skakavac, a druga do Crijepoljskih šuma, da boj bije sa partizanima. Putem su pobili mirne pravoslavne seljake pred kućama, a žene i ostalu čeljad potjerali u kasarnu.

Ustaša, domaćin kasarne, počinje sa trećeg sprata da nas uvodi u posao. Otvori vrata velike sale. Grozan zadah a još groznije gledati na podu fekalije i velike lokve krvi, pa čak i zidove poprskane krvlju. Vjerovatno je tu dovršena gozba krštenja mladih ustaša. Neki pritisli rubac na nos a neki na oči.

Ustaša nas ljutito pogleda i povika: „Ne tratite vrijeme uzaludno, fatajte se posla“, i dade nam neke grube stare krpe i mali broj kanti za vodu. Svjedoci te grozote vele: „Pa, naš Lerec je blag prema ovom zločinstvu“.

Nas gladne i premrzle vraćaju preko Štamparske ulice, Sokolskog doma i zgrade Benevolencije, pred kojom stražari čuvaju zatočenike ženskog logora. Mrtva tišina, kao ispred Koševskog groblja. Tu su naše žene i djeca. Približujemo se porušenom velikom hramu, nekad našem ponosu. Sirotinja iz njega iznaša teška orahova vrata i štokove da premrzlu djecu otkrave.

Bacim pogled na kuću mojih dobrih štićenika Mustafe i Izetage Hardaga i ugledam, ispred samih vrata, sestru Zejnebe, lijepu Nađu u dimijama. Dignem ruku da me prepozna u toj nesrećnoj koloni. Ugleda me. Kao šokom pogođena, zrakom se prolama njen vrisak a da niko ne zna zašto. Samo Lindo do mene zna da je nešto sa mnom povezano.

Nadin otac, Ahmed Sadik nadimkom Šaralop, rođen je 1884. u Solunu, u Grčkoj, i među Jevrejima u Bitolju odrastao. U Sarajevo se doselio 1913. a od 1930. je u Pazariću živio. Poslovanje je u Sarajevu najrađe obavljao sa jevrejskim trgovinama i robu za mješovitu radnju kupovao. Često je posjećivao djecu svoju u kući gdje smo dobrotom čestite porodice bili za duže vrijeme zaštićeni, i tu smo upoznali Ahmed Sadika, čovjeka punog dobrote i istinske vjere koju je on u srcu svom nosio. Porodicu Isidora H. Papa je spasio, ženu i dvoje djece, od očite smrti, a zločinci, ustaše ga u Jasenovcu ubili.

Za slučaj takvog jednog spasioca „Jad Vašem“ se zainteresovao i u Jerusalimu je proglašen „Pravednikom među narodima“. U okolini „Jad Vašema“, u dolini uništenih jevrejskih zajednica, u lijepo zasađenom parku, postojaće za vječnost ime Ahmeda Sadika i porodice Hardaga.

„Spomen park Vrace“, dovršen u novembru 1981. godine, jedinstven je u Evropi. Podignut je u Sarajevu na brdu gdje su streljani narodni heroji, borci i žrtve fašističkog terora. U kamenu uklesani su, na umjetnički ogradenim zidinama, nekada stratištima, imena žrtava. I tu je obilježeno za vječnost ime Ahmeda Sadika.

Spomen groblje Vrace u Sarajevu: na ploči su ispisana imena stradalih Jevreja i drugih žrtava fašističkog terora

Neočekivani susret sa Nadom mene je teško i do suza potresao. U dvorištu zatvora čeka nas Alhalel sa kazanom tople nemasne juhe a napose i ugodna slamarica, u zatvorskoj sobi.

Sudiji Papu ispričamo veliku nesreću pravoslavnih seljaka iz okoline Skakavca i Crijepoljskog i da nam se i za sutra sprema taj ogavan rad. Lindo je ipak poneo neka saznanja iz nedovršene bolnice. Pronašao je put kako je iz labirinta te bolnice lahko pobjeći preko šljivika, kraticom pa na željezničku stanicu. Tu je on kao u kući svojoj. On je bio „kralj“ rastovarivanja voća i povrća, koje je prispjevalo iz Mostara, i tovario je prazne sepete u otvorene vagone. Sepete niko do Mostara ne kontrolira, a kad tamo stignemo i ako nas italijanska straža uhvati, viknuće nam „ben venuto“.

Meni se ta priča toliko svidjela da sam odmah pokazao „bunker“ sa 16 hiljada dinara sakrivenih para, i dadnem ih Lindi da on sa parama lakše sve izvede, pa odosmo spavati.

Salamon Altarac Čizmar, sobni starješina, upita Linda gdje se on zadržao tako pokasno, a on mu ponovi ono što i nama.

Lindo poranio u našu sobu i nastavismo pričanje. Odjednom dva detektiva i jedan stražar pitaju ko je Lindo, a on otresito: „Ja“. U tren oka nabili su mu lisice na ruke.

U kancelariji ga dočeka uvijek zlovoljni Lerec, pita i mlati. Kratko zatim oni isti upadoše opet u sobu i pitaju: „Ko je Kabiljo instalater?“ Rekoh: „Ja“. „U kancelariju sa nama“. I mene Lerec čvrsto zgrabi za revere kaputa i pita: „Zašto sam Lindi dao četiri hiljade dinara?“ „Da mi kupi malo hrane“. „Odakle tebi pare?“ „Kad sam ušao u zatvor, nisu me premetali ni oduzeli pare“. „A jesi li ti do ćifutske škole sa radnjom?“ „Jesam“. „Marš u sobu!“ Ja, sretan i presretan, trčim strošku svom, i Papi ispričam o sebi. Lindo ostade u ćošku kancelarije, sav okrvavljen.

Dugo sam se pitao zašto sam baš ja tako jeftino prošao kod tog zločinca. Sjetih se da je prije dvije godine, vlasnik štamparije Bosanske pošte, Josip Bretler izabran za predsjednika ribarskog udruženja i da je, u roku od dva mjeseca, morao da mladicu nahvata i da im priredi sijelo.

Poslije isplate radnika, ponovno kontrolišem i ugledam da se Josip mnogo vrzma u visokim gumenim čizmama sa još nekim meni nepoznatim. Toga je parali Josip dobro nagradio i gazdinski su se taksi autom do Foče odvezli, da mu pokaže taj vrsni ribar gdje mladica leži. Turska kava koju su tada u mojoj radnji popili sada mi je dobro došla.

Na moju zamolbu, Papo, starješina sobe zamjeni me i preda u dužnost da dvorište zatvora temeljito očistim i promatram kako sa kapije agenti dovode dvije žene. Priskočim u pomoć da teške kožne kofere, dobro nabite, u kancelariju prenesem. Ugledam suprugu Morica Sternberga, poznatog u Sarajevu kao akordanta raznih gradskih radova većeg smjera, sa kćerkom Lolom, suprugom dr Oskara Grofa, koji je u ratnom zarobljeništvu. Ona je imala mogućnosti da bježi, ali je ostala da čuva staru majku, o kojoj sam uvijek govorio sa dubokim poštovanjem. Imao sam ugodna sjećanja na česta sijela: njen brat, Jakov je svirao violinu a drugi brat Karlo čelo. Njima bi se pridružio i čelista Jakov Buki Bahar i sačinjavali su ugodan trio.

U kancelariji zatvora traže od njih generalije. Hvatam se za kofer a Lerec me pogleda i naredi da ih najprije u žensko odjeljenje smjestim. Pričam o zatvoru, ništa ne uveličavajući.

Iz zatvorskog dvorišta provalili u podrum druge kuće. Dugačak i taman red malih prozora. Vidim i prepoznajem svakog onog koji je do ulaznih vrata. Broj djece i žena je nepoznat. Na španskom, proklinju mi i živo i mrtvo, misleći da sam ja jedan od detektiva...

Do samih ulaznih vrata, okrugli stol i na njemu dvoje djece. Majka ih tijelom pokriva, brani od svježeg zraka. Kad je digla glavu, prepoznao sam je – supruga Kamhija, šustera iz Krekove. Suprug je u zarobljeništvu. Gledamo se, ali se ne pozdravljamo.

Iz tamnog kuta baci se na mene, svom težinom i jadikujući na sav glas sa puno eksplozivnih riječi, majka Bukija Bahar, tija Blanka. Prosto je izludila. Sada tek prepozna Šternbergove, i pada ponovno u histerični plač.

Sabrana i dobroćudna mlada žena stješnjava svoj životni prostor i ustupa dva kvadratna metra novodošlim paćenicama. Prostre im deku na kojoj su se stisle kao dve sirotice. Suzama joj se zahvaljuju. To su bili za mene više nego strašni momenti. Morao sam da se vratim i odmah ispričam očajan život starica, žena i djece. Bespomoćno lomimo ruke. Ipak, u upravi odluče da intervenišu jer pjegavac uzima maha u ženskom i muškom zatvoru.

Lerec bez predomišljanja skupi nas dvadesetoricu, sa nekoliko stražara, napiše par riječi povjerenicima Bujasu i Milakoviću i uputi nas na kupanje u ranijoj aškenaskoj opštini.

Grupu predvodimo Papo sudija i ja, da toplovodnu spravu stavim u pokret. Otvaramo vrata povjerenika i – za nas veliko iznenađenje: tu je more Jakov Maestro koji je otišao dobrovoljno u ženski logor u Đakovo sa juristom Teodorom Pinto, koji je kasnije prešao partizanima u Slavoniji. Savjetuje se sa Srećkom Bujasom, predstojnikom kotarskog suda u Sarajevu, i sudijom Milakovićem. Kolegi svom Maestru govori odsječno i glasno: „Obavljam nezahvalnu funkciju, u doba zvjerskog divljanja i bezakonja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Mi povjerenici, ja i Milaković, ulažemo maksimalno napora da bar ublažimo vaše patnje, ali ne uspijevamo. Taj divljak Lerec šalje vas na kupanje, kupatilo i tuševi više ne postoje, pa i same cijevi su počupane kao jevrejska imovina“.

Sudija Papo plačnim glasom moli Bujasa, kome su poznate njegove zasluge, da se za njega zauzme. Ne obećaje ništa i samo kao da ramenima odgovara. I more Maestro žalošno promatra svog daljnjeg rođaka i spominje imena umrlih, najbliže rodbine, u logoru Đakovo. Bujas prekida svaki razgovor i njegove su zadnje riječi: „Bježite kako znate! Inkvizitori su više nego strašni“. Mi, tri javna radnika, skupa smo

rješavali narodne probleme, sada smo nemoćni vlastite da rješavamo. Izljubili smo se, sa saznanjem da se nikad više vidjeti nećemo.

Neokupani vraćamo se u zatvor, ali srećni za uštedeni dan prisilnog rada. Pet vještih omladinaca iskoristili su priliku dok su stražari čuvali frontalno ograđenu stranu, zagazili plitku i tromu Miljacku iza hrama i općinske zgrade, uzverali se na ćupriju i pravo na Mjedenicu i Trebević planinu pobjegli. U dvorištu poimenice poredaše nas desetoricu; sedam omladinaca i trojicu starijih. Svi se znamo, samo jednog u upeglanom odijelu i sa mašnom i bogatim kuferima preda se, ne poznamo. Na prozivu se odazvao kao prof. Fred Novačić Najfeld. Stražari dobiju naređenje za pokret a Novačić pita: „Gospodine nadzorniče, a moji kuferi?“ „Oni će za vama na stanicu!“ Žurno prelazimo Ćumuriju, ćupriju i hvatamo se Bistrika. Uspon je jak a stražari nas gone da na voz ne zakasnimo. Niko ništa uza se ne nosi, samo stari Judaći Koen nosi vreću, nešto bakarnog suda i dve Tanah knjige.

Zadihani, na bistričku stanicu smo stigli. Nikog na peronu nema, jedino salepcija Arnautin nudi „salep vruć“. Ja naredim svima pa i stražarima po salep.

Iza nas, četiri čarkara ustaše stigoše i preuzeše papir i nas izbroje. Malo zatim, još jedan sa čarkarima, nešto progovori i iz udaljenosti nas promatra. Stiže voz i nas utjeraju u rezervisani kupe. Sjedimo i svi šutimo. Poslije desetak minuta pojedinačno nas pita poručnik šta ko radi: Levi staklar, Levi i Finci tišleri, Koen i Maestro limari, Kabiljo instalater, Atias moler, Papo krojač, Finci poslovođa Rubičevog magacina, Novačić profesor. Niti sat vožnje do Pala, a poručnik se vrati k meni i pita ponovo da li sam ja elektroinstalater ili što drugo. Potvrдно ponavljam; instalater vodovoda, kanalizacije, plina i centralnog grijanja. Da provjeri, pita me do u sitnice, i napokon se izjasni da je i on iz iste branše i poslovođa je kod Viktora Penza, u Osijeku. Kondukter javlja: „Stanica Pale“ i mi iskačemo iz voza.

Po uputi seljaka i šefa stanice zahvatimo kraticu do doma dječjeg oporavilišta, ali čarkari pametni, četiri muslimana iz okolice Foče i Rogatice puste nas desetoricu da gazimo duboki snijeg i njima, ustašama prtinu pravimo.

Neobično premoreni, posle tri četvrt sata napornog hoda, ugledasmo oporavilište i domobrana do stražarnice. Skinuo šinjel da mu vide čin ustaški. Dozvolio poručniku da uđe u stražarnicu sa dvanaest vojnika i jednim stražarem. U četiri oka se sporazumješe da nam ustupi

portirnicu sa radionom. Osjećamo da smo na granici ali ne znamo da li na četničkoj ili partizanskoj.

Šutim i niko da progovori. Ja se oslobodih i pitam poručnika, kolegu po profesiji: „Molim Vas, šta ćemo mi tu u šumi raditi?“ Pogleda me i glasno odgovori: „Pukne li prva puška partizanska, neko će od vas na direktno visjeti“. Čudo jedno, svi su to tako hladno primili kao da se to ne tiče nas.

„Narednikova je želja da si iskopate jamu i napravite latrinu da ne zagadite okolinu“. Gladni, mokri i promrzli, kopamo. Čarkari, gladni traže poručnika da se sporazumeju za hranu. Njega nema pa narednik podijeli čarkarima nešto od svoje hrane. Svi legosmo u radionu da spavamo pa se ne zna ko koga čuva. Ujutro jedan od čarkara uputi se u Pale po uputi narednika, koji mu reče da je, do katoličke crkve, sedlar tabornik ustaški i „sa njim se sporazumi kako znaš“.

Tabornik paljanski sporazume se s pukovnikom Rajmanom da hrani ova četiri čarkara do definitivnog rješenja. O nama se niko ne brine. Do naše portirnice, preko žice, je Dom časnih sestara, izgorio i još se puši. A mi gladni, ko krtice kopamo i iznalazimo ponešto životnih namirnica, sat kuhinjski i poluizgorelih deka. Snabdijevamo se, a stari Koen čita pasuse iz debele knjige Tanaha i ponavlja: „Vidite, djeco, kako ima Boga“.

Do naše portirnice, radiona postala je soba za primanje, a mi umorni, hoćemo da se peremo i bištemo. I gosta imamo; opštinski stražar došao da izvidi ko su ti komunisti što su se u šumi, u domu ugnjezdili. Naoružan je revolverom i dve mu ručne bombe na kajišu vise. On hoće da sve zna ko smo i šta smo. Mora Hadžaliću, predsjedniku opštine koji i pilanu svoju ima, da referiše. Hadžalić počesto sluša tabornikove razgovore sa njegovog telefona.

Sada i domobranski narednik najavi posjet pukovnika Rajmana. Profesor Fred Novačić navlači mašnu. Njemu prepuštamo da on, ućo, ugladenije progovori koju. Rajmana ugledamo na konju kako jaše uz serpentine. Mi ostali se povukosmo a narednik ga čeka da mu konja pridrži. Profesor Novačić se predstavi a on mu skrenu razgovor i pita koji su to profesionalci: „Imate li limara? Dajte mi ga. Imam halat i lim da mi skuje i sletuje lijes koji mora hitno u Osijek da se pošalje“. Sijedi Judaći Koen izade pred njim i prve riječi su mu da je on austrijsku vojku služio.

„A znate li limeni lijes skrojiti i sletovati?“ „Svakako, pa ja sam daleko teže poslove izvršavao“. Zakratko, u našoj radioni je donešen

lješ nekog domobrana. Vjerovatno dugo je pod snijegom bio i naduvan je neobično. Novačić pruži Judaćiu njegovo geometrijsko znanje, ja mu nabavim komad traverse na čemu će lim šfalcovati a tišleri se sletili pa daske nabavili u pilani Hadžalića. Isti dan narednik sa vojnog telefona javi da je lijes gotov i dobro izveden. Judaći nam spasi reputaciju do tolike mjere da je pukovnik Rajman tražio od ustaša da se deset profesionalaca domobranima stave na raspolaganje, koji će doprinijeti poboljšanju higijenske službe rad tifusa što se u Palama mnogo raširio.

Četiri čarkara prevedu nas pred komandu domobrana, dobiju putne isprave, hranu i revers za desetoricu. Od radosti samo što se nismo ljubili sa čarkarima.

Pukovnik Rajman pristupi k nama riječima: „Vi, od danas, pripadate nama domobranima, na radu, hrani i odijevanju. Budite pametni, radni, ne bježite, jer ćete stradati. Na ovom brežuljku je žandarmerijska kasarna i naši magacini. Što ustrebate, uzmite. Na istom mjestu, za danas, dobićete hranu sa vojničkog kazana“. Narednik nas izvede i izda pukovnikovo naređenje magacioneru i mi bacamo drolje i oblačimo se. Dobijemo porcije i nadu da možemo da sačekamo kazane sa hranom.

Na platou pred kasarnom, kazani hrane donešeni i vojska sa položaja granice prema četnicima i partizanima se sliježe. Kapetan pristupi k nama, pita nas i priča da je osamnaest godina služio Židova u Osijeku, u radnji mješovite robe...

„Pred nekoliko godina, gazda reče:

– Dosta ste me služili – i u istoj ulici mi dadne radnju i robu za prvi početak. To su Židovi koje sada proganjamo. Idite prvi na kazan, i ako vam nije dosta, ponovno dobićete“.

Vraćamo se domu oporavilišta i sređujemo halat za radove koji su već naglašeni.

Prekidam sa mojim daljnjim pisanjem. Prionuo sam da pišem skromno i jednostavno, onako kako znam, iako manje pozvan kao manualni radnik i u poodmaklim godinama (87), jer se osjećam moralno zadužen od ubijenih žrtava da na papir bacim sva zločinstva.